

ПОСТАТЬ ПЕТРА МАЗАНОВА В КОНТЕКСТІ ПРАВОСЛАВНОГО РУХУ НА ПОЛТАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті на основі унікальних та маловідомих джерел розкривається діяльність протоєрея Полтавської єпархії – Петра Мазанова. За результатами аналізу публікацій, службових документів, повчань і проповідей, статистичних даних та періодичних видань єпархії визначаються особливості церковного служіння та громадської діяльності священнослужителя в другій половині XIX – на початку XX століття. У дослідженні показана роль Мазанова в контексті православного руху на Полтавщині. Зазначено, що діяльність панотця виходила за межі суто релігійної і мала соціально-гуманітарну спрямованість. Автори подають біографічні дані о. Петра, розповідають про його сім'ю, аналізують зміст виступів священника перед вихованцями та прихожанами тощо.

Ключові слова: Мазанов, протоєрей, настоятель, єпархія, храм, церква, консисторія, архієпископ, проповідь, повчання, цінності.

Oleksii Hura, Yurii Vilkhovyi, Vasyl Fazan

THE FIGURE OF PETRO MAZANOV IN THE CONTEXT OF THE ORTHODOX MOVEMENT IN POLTAVA REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

The article, based on unique and little-known sources, reveals the activities of Archpriest Petro Mazanov of the Poltava Diocese. On the basis of the analysis of publications, official documents, teachings and sermons, statistical data, and diocesan periodicals, the features of the priest's church service and public activities in the second half of the 19th – early 20th century are determined. The study shows Mazanov's role in the context of the Orthodox movement in Poltava region. It is noted that the priest's activities went beyond purely religious matters and had a social-humanitarian focus. The authors provide biographical data on Father Petro, describe his family, analyse the content of his speeches to students and parishioners among other aspects.

Keywords: Mazanov, archpriest, rector, diocese, temple, church, consistory, archbishop, sermon, teaching, values.

Постановка проблеми. Історія Полтавщини наприкінці XIX – на початку XX століття є далеко неповною без розкриття розвитку духовного життя регіону. Діяльність православних об'єднань і священнослужителів Полтавщини в зазначений період охоплювала широкий спектр духовних, культурних, правових, економічних і політичних відносин. Церковні діячі впливали на формування культурних традицій, моральних орієнтирів, освіту тощо. Священнослужителі забезпечували духовні потреби своїх парафіян, здійснювали релігійні служби, обряди, підтримували етичні принципи в громаді. По суті парафії ставали не лише духовними осередками, а перетворювалися на соціальні інституції, які сприяли громадській згуртованості прихожан, розвитку та збереженню історичної спадщини єпархії.

Наприкінці XIX – на початку XX століття православна церква була неоднорідною структурою. З одного боку, вона залишалася духовною опорою імперії, популяризатором і ретранслятором її внутрішньо- і зовнішньополітичних курсів, а з іншого – у ній домінували соціальні охоронні тенденції, які поєднувалися з опозиційними настроями та діями духовенства. До того ж представники останнього визначали особливості суспільного служіння

місцевих православних священників. Зважаючи на це, у своїй статті ми розглянемо діяльність Петра Мазанова в контексті православного руху на Полтавщині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постає протоєрея Петра Мазанова в контексті православного руху на Полтавщині належить до малодосліджуваних. Переважна більшість праць вітчизняних науковців щодо участі православної церкви в суспільно-політичних і культурних процесах єпархій мають узагальнюючий характер. Так, у дослідженнях Г. Степаненко, С. Федоренко та І. Петренка висвітлена освітня діяльність духовенства на Полтавщині^{1, 2, 3, 4}. Регіональні особливості

¹ Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002).

² Федоренко С. А. Освітня діяльність духовенства Полтавської єпархії (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2008.

³ Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). Полтава, 2008.

⁴ Колесник О. В. «Полтавські єпархіальні ведомості» як історичне джерело вивчення діяльності Російської православної церкви (1863–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2010.

функціонування приходів, механізму управління, благодійної діяльності та історії окремих парафій знайшли своє відображення в працях О. Колесник. Цінним джерелом із вивчення Полтавської єпархії кінця XIX – початку XX століття є роботи І. Ф. Павловського. Іван Францович на унікальних архівних матеріалах дослідив історію монастирів, храмів, церковного начиння, ікон, архітектурного будівництва релігійних споруд, священнослужителів тощо⁵.

Вивченням благодійних церковних округів в Україні зазначеного періоду займався Г. Надтока. Автор з'ясував їхні кількісні характеристики, вказав регіональні відмінності й особливості організації благодійного управління⁶. До узагальнюючих праць щодо освітньої та благодійницької діяльності православної церкви відносимо роботи С. Федоренко. Науковиця дослідила вплив благодійництва на суспільні процеси, вказавши пріоритети соціо-творчої діяльності духовенства⁷.

Важливим джерелом вивчення проблеми є єпархіальні відомості. На їхніх сторінках як офіційного друкованого органу єпархії публікувалися різноманітні витяги та звіти єпархіального управління, надавалася інформація про вакансії священнослужителів, проповіді та повчання священників, праці святих отців, описи місцевих храмів тощо. Так, у Полтавських єпархіальних відомостях вміщено некрологи, проповіді, повчання, промови, статті авторства П. Мазанова.

Відомості про чисельність духовенства та храмів полтавської єпархії, членів духовної консисторії, настоятелів-викладачів освітніх закладів регіону, економіку, культуру та побут, щорічну динаміку змін знаходимо в офіційних довідниках – «Пам'ятних книжках та адрес-календарях Полтавської губернії»⁸. Ці джерела поряд із єпархіальними виданнями мають виняткову цінність та значення для комплексного дослідження зазначеної проблеми.

Проте, незважаючи на низку публікацій щодо становища духовенства у другій половині XIX – на початку XX століття, їхньої ролі в розвитку єпархій та історії повсякдення, проблема вивчення діяльності окремих релігійних персоналій майже не порушувалася. Автори статті усвідомлюють усю складність та дискусійність вибраної теми, тому не претендують на вичерпне вирішення цієї наукової задачі.

Метою нашої історико-релігієзнавчої розвідки є розкриття основних аспектів релігійної і громадсько-просвітницької діяльності визначного представника духовенства Полтавщини Петра Івановича Мазанова, а також з'ясування ступеня його впливу на формування культурно-православних цінностей регіону.

Виклад основного матеріалу. Протоєрей Петро Іванович Мазанов, найімовірніше, народився в 1840 році у Полтаві. Ріс і виховувався в сім'ї священнослужителів дворянського походження, про що є відповідний запис у родовій книзі Полтавської губернії⁹. Був приходським священником, викладачем, дослідником церковних архівів тощо.

Петро Іванович мав низку нагород. 11 квітня 1870 року священник відзначений скуфією¹⁰. 9 квітня 1880 року, будучи членом Ради полтавського міського благочиння, призначений полтавським міським благочинним. Це була адміністративна посада. П. Мазанов став одним із помічників єпископа і здійснював нагляд за порядком в одному з округів єпархії, який називався благочинням. По суті священник був своєрідним посередником між приходом та єпархіальним управлінням. На цій посаді він перебував до 4 травня 1885 року та був звільнений у зв'язку зі службою в духовній консисторії^{11, 12}. Після цього благочинний округ було поділено на дві частини. Одну очолив священник Михайло Туницький, іншу – Василь Павловський. 21 вересня 1880 року наказом № 4607 Священного Синоду за дванадцятирічну службу на посаді члена Полтавського духовного піклування П. Мазанов отримав орден святої Анни 3-го ступеня¹³. У 1888 році священник Петро Мазанов отримав сан протоєрея¹⁴. Інформацію про нагородження його наперсним хрестом у 1893 році перевірити не вдалося.

П. Мазанов був одружений на Надії Павлівні. Мав чотирьох дітей: Анну, Миколу, Катерину, Софію. Про них відомо зовсім небагато. Зокрема, його доньки були випускницями Полтавського інституту шляхетних дівчат – Анна 1885 року випуску, Катерина – 1896 року, Софія – 1898 року.

Анна Петрівна Мазанова проживала в батьківському будинку за адресою: вул. Кобеляцька, 46. Вона викладала «Чистописання» в інституті

⁵ Павловский И. Ф. К истории Полтавской епархии. Полтава, 1916.

⁶ Надтока Г. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. Київ, 1999.

⁷ Федоренко С. А. Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в XIX столітті. Запоріжжя. 2006. Вип. XX. С. 62–68.

⁸ Списки должностных лиц Полтавской губернии. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii>.

⁹ Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. Полтава, 1898. С. 467.

¹⁰ Высочайшие награды. ПЕВ. 1870, № 18. С. 614.

¹¹ Распоряжения епархиального начальства. ПЕВ. 1880, № 9. С. 153.

¹² Распоряжения епархиального начальства. ПЕВ. 1885, № 11. С. 204–205.

¹³ Высочайшие награды. ПЕВ. 1880, № 21. С. 444.

¹⁴ Список лиц духовного звания Полтавской епархии, кои, за службу по духовному ведомству, награждаются Святейшим Синодом ко дню Св. Пасхи в 1888 году. ПЕВ. 1888, № 10. С. 287.

шляхетних дівчат упродовж 1896–1906 років (у 1902 та 1905 роках, можливо, не працювала). У 1911 році Анна Петрівна працювала класною дамою. Обійняти цю посаду могла лише відома та високоморальна особа, із різностороннім розвитком та естетичним смаком, особливою душевною теплою, терпінням, педагогічною спостережливістю тощо. Перевага надавалася тим жінкам, які закінчили курс у педагогічних класах інститутів та жіночих гімназій, мали досвід виховання дітей у родині, пансіонах чи школах та володіли російською мовою. Зазвичай за віком це були особи від 22 до 30 років^{15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25}.

Інформація про Миколу, сина протоєрея Петра Мазанова, практично відсутня. Відомо, що він навчався в Полтавській духовній семінарії. Закінчив у 1892 році Полтавське духовне училище. Наприкінці 1894/1895 навчального року був на третьому курсі першого відділення другого розряду і мав складності з іспитами зі Святого Письма, церковної історії, логіки та геометрії²⁶.

¹⁵ Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год. Полтава. 1896. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12591>.

¹⁶ Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1897 год. Полтава. 1897. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12592>.

¹⁷ Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1898 год. Полтава. 1898. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-f/12593-adres-kalendar-i-spravochnaya-knizhka-poltavskoj-gubernii-na-1898-god>.

¹⁸ Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год. Полтава. 1899. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12603>.

¹⁹ Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. Полтава. 1900. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12579>.

²⁰ Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год. Полтава. 1901. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=11711>.

²¹ Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. Полтава. 1903. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=11712>.

²² Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год. Полтава. 1904. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12253ю>

²³ Справочная книжка Полтавской губернии на 1906 год. Полтава. 1906. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/deyateli-ukrainskogo-osvoboditel'nogo-dvizheniya?id=12457>.

²⁴ Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год. Полтава. 1911.

²⁵ Мазанов П. И. Полтавский институт благородных девиц. 1818–1898. Полтава. 1899. С. 212.

²⁶ Разрядный список учеников Полтавской духовной семинарии, составленный Правлением оной, по окончании испытаний, в конце 1894–1895-го учебного года. ПЕВ. № 14, с. 564.

У другій половині XIX століття в Україні активно розвивалася фотографія. Фотостудії професіоналів відкривалися в Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах держави. З'явилися дорогі, елітні майстерні. У них знімали імениті фотографи того часу. З початку 1880-х відомим і талановитим в Україні фотографом був Й. Хмелевський. Він є автором альбому фотографій про місця, пов'язані з життям М. Гоголя, фотографій із церемонії відкриття пам'ятника І. Котляревському (1903 р.) і великої серії фотографій будинку Полтавського Земства (1908–1909 рр.).

Отець Петро, будучи публічною особою в Полтаві, слідкував за всіма новинками в місті. Він неодноразово відвідував із родиною фотоательє Й. Хмелевського й інших відомих фотографів. Наразі в приватних колекціях є низка фотокарток священника, сім'ї Мазанових і персональних фото дітей протоєрея, зроблених упродовж 1860-х – на початку 1900-х років. Це були фотоательє Фр. Такмана, М. Фріденталю, Б. Варшавського, Л. Тираспольського, К. Лехницького (усі м. Полтава), М. Мазура (м. Севастополь), Я. Вітліна (м. Кременчук).

Відомості про освіту о. Петра відсутні. Серед випускників Санкт-Петербурзької духовної семінарії 1861 року згадується першорозрядник Мазанов Петро Іванович (відмінник). Проте встановити відповідність між цими особами не вдалося. У звітах про стан Полтавського єпархіального жіночого училища з навчальної та морально-виховної частини за 1899/1900 та 1901/1902 навчальні роки П. Мазанов фігурує як студент духовної академії. На той час здобути вищу духовну освіту можна було в Київській, Казанській, Московській та Санкт-Петербурзькій академіях. Проте серед випускників цих закладів священника не було. Нам не вдалося також знайти інформацію про Петра Мазанова і в тематичних Звітах академій.

Протоєрей Петро Мазанов є автором низки богословських праць, навчальних посібників та історико-краєзнавчих досліджень. Зокрема, у 1899 році вийшла книга «Полтавський інститут шляхетних дівчат. 1818–1898»²⁷.

У ній автор описує історію розвитку закладу освіти, характеризує внутрішні правила, накази, розпорядок роботи. Окремим підрозділом П. Мазанов подає службово-викладацький склад інституту, перелік дисциплін, джерела фінансування й основні пам'ятні дати закладу.

Унікальним джерелом вивчення історії Спаського храму м. Полтави є стаття П. Мазанова у «Полтавських єпархіальних відомостях» 1870 року.

На думку дослідника церковних архівів, Спаський храм після пожежі було відновлено в 1706 році

²⁷ Мазанов П. И. Полтавский институт благородных девиц. 1818–1898. Полтава. 1899.

за сприяння І. Світайла. Час побудови церкви він відносить до кінця XVII століття. Автор вважав, що храм виконував роль приділу Преображенського собору²⁸. Аналіз архівів духовної консисторії свідчить, що упродовж 1811–1847 рр. Спаська церква була приписною до Свято-Успенського кафедрального собору.

Далі П. Мазанов подає опис інтер'єру храму, його начиння та джерела фінансування ремонту. Він вважав, що в завершеному вигляді оновлений Спаський храм постав у 1847 році, а освячення храму відбулося 4 вересня 1847 року²⁹.

Згадує протоєрей і про свого колегу, настоятеля Спаського храму Марка Кійкова. П. Мазанов був переконаний, що, незважаючи на смерть деяких своїх дорослих дітей, М. Кійков залишався прекрасним християнином із власними переконаннями та відкритою душею³⁰.

У 1887 році вийшло четверте видання «Керівництво до вивчення Православної християнської віри» авторства П. Мазанова. Воно використовувалося як навчальний посібник у середніх чоловічих та жіночих навчальних закладах при вивченні катехізису³¹. У 1898/1899 навчальному році в полтавському інституті шляхетних дівчат для опанування предмета «Закон Божий» разом із цим виданням використовувався також посібник «До розумної та свідомої молитви» П. Мазанова³².

У 1901 році протоєрей звертався з клопотанням до митрополита Київського і Галицького Феогноста про включення посібника «Керівництво до вивчення Православної християнської віри» до програми вивчення катехізису у духовних та світських навчальних закладах Київської єпархії. Після схвальної відповіді духовенство отримало відповідні вказівки через «Київські єпархіальні відомості»³³.

У 1860-х роках П. Мазанов регулярно жертвував у бібліотеку Полтавської духовної семінарії книги. Серед них раритетні видання XVIII століття, зокрема «Слова та промови повчальні, похвальні та вітальні зібрані та деякі другим тисненням, а інші знову надруковані» 1760 року^{34, 35}.

У 1888 році вийшов друком «Покажчик статей, уміщених у неофіційній частині «Полтавських

єпархіальних відомостей» за 25 років їх видання, з 1863 по 1888 рік». У передмові видання П. Мазанов зупинився на необхідності посилення ролі історико-статистичного розділу відомостей. На його думку, потрібно збільшити кількість статей про діяльність пастирів, їхньої ролі в релігійно-моральному вихованні, освіті, запобіганні поширенню «шкідливих» повчань тощо. Протоєрей зазначав, що інформації, яка б знайомила читача з народними забобонами, вадами, причинами «холодного» ставлення до церкви та духовенства, сенсу та значення богослужіння й обрядів православ'я дуже мало. Саме тому П. Мазанов радить наповнювати зміст статей доступними «народному розумінню» текстами. На завершення автор узагальнює завдання своєї публікації – ознайомлення світських осіб з «Полтавськими єпархіальними відомостями», які переважно не знають про їхнє існування або уявляють їх як губернські чи поліцейські видання, де друкуються лише офіційні розпорядження та приватні оголошення року³⁶.

Реалізовувалася ця книга в полтавському магазині Богоявленського та на квартирі П. Мазанова за ціною 60 коп. Там же продавалися й інші авторські твори. Зокрема, «Опис Чудотворної Горбанівської ікони Божої Матері», «Опис історичної Спаської церкви в м. Полтаві», «Опис Полтавського Хрестовоздвиженського чоловічого монастиря» (усі по 15 коп.). Загалом 7 книг³⁷. Ці та деякі видання продавалися також в полтавському єпархіальному складі: «Слова, повчання та промови, виголошені в Єлизаветинській церкві Полтавського інституту шляхетних дівчат» 1888 року (ціна 1 крб), «Відкриття в м. Полтаві реального училища 19-го вересня 1876 року» 1876 року (10 коп.), «Повісті про хітон або ризу Господа нашого Ісуса Христа» 1889 року (5 коп.), «Повісті про хітон або ризу і пояс Пресвятої Богородиці» 1889 року (5 коп.). До реалізації було запропоновано і низку інших авторських робіт П. Мазанова, присвячених імператорській сім'ї та «священному коронуванню»³⁸.

У 1894 році полтавська духовна консисторія видала розпорядження про обов'язкову підписку кожним храмом єпархії двох екземплярів брошури П. Мазанова «Священне коронування та миропомазання на царство православних російських царів». Ціна 15 коп. На думку єпархіального керівництва,

²⁸ Мазанов П. И. Спасская церковь в городе Полтаве. *ПЕВ*. 1870. № 8. С. 313.

²⁹ Там само. С. 314–321.

³⁰ Мазанов П. И. Спасская церковь в городе Полтаве. *ПЕВ*. 1870. № 8. С. 321–322.

³¹ Программы учебных предметов для церковно-приходских школ. *ПЕВ*. 1887. № 12. С. 468.

³² Мазанов П. И. Полтавский институт благородных девиц. 1818–1898. Полтава. 1899. С. 136.

³³ Епархиальные известия. *Киевские епархиальные ведомости*. 1901. № 22. С. 525.

³⁴ Известия и объявления *ПЕВ*. 1864. № 24. С. 401.

³⁵ Мазанов П. И. Вредный обычай *ПЕВ*. 1865. № 7. С. 234–236.

³⁶ Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Полтавских епархиальных ведомостей» за 25 лет издания их, с 1863 по 1888 год. Полтава. 1888. С. 1–3.

³⁷ Программы учебных предметов для церковно-приходских школ. *ПЕВ*. 1887. № 12. С. 468.

³⁸ Объявления. В Полтавском епархиальном книжном складе, в книжном магазине Богоявленского и у автора, законоучителя Полтавского института благородных девиц, протоиерея Петра Мазанова, продаются следующие книги и брошюры. *ПЕВ*. 1894. № 15. С. 572–573.

це видання буде корисним населенню та церковним школам^{39, 40}.

Публікації П. Мазанова мали попит. Так, полтавське єпархіальне Свято-Макарівське братство в 1901 році для поповнення церковних бібліотек виписало й розіслало по храмах єпархії в рахунок «трирублевого» внеску низку книг, серед яких і «Показчик статей, уміщених у неофіційній частині «Полтавських єпархіальних відомостей...»⁴¹. У церковній бібліотеці с. Власівки Зіньківського уїзду серед великої кількості просвітницьких і позабогослужбових посібників для співбесід та повчань була і брошура о. Петра «Керівництво до вивчення Православної християнської віри»⁴². Навіть після смерті протоєрея його повчання були серед рекомендованих до читання в полтавській єпархії^{43, 44, 45}.

Окрему тематичну групу публікацій П. Мазанова становлять вітальні та поховальні промови, проповіді, повчання, звернення до вихованців навчальних закладів тощо.

Зокрема, до повчальних відносимо відгук протоєрея на статтю про райдугу, опубліковану в 1864 році на сторінках єпархіальних відомостей⁴⁶. П. Мазанов досить схвально охарактеризував роль і значення наукових роз'яснень явищ природи. На його думку, подібні нотатки є корисними для пастирів та віруючих, адже допомагають викорінювати народні забобони. Далі він рекомендує автору статті про райдугу більш докладно та доступно описувати фізичні явища, бо без такої умови подальші наукові публікації будуть марними⁴⁷.

П. Мазанова хвилювали факти відсутності елементарних правил християнських поведінки в храмі та біля нього. «Дуже неприємно бачити, як на паперті та біля церкви продаються всілякі страви і ласощі, особливо у Великий Піст по п'ятницях і суботах. Не кажучи вже про те, що в піст необхідно бути смиренним. Натомість під час євхаристії знадвору до самої церкви долітають такі нескромні вирази торговців, які змушують здригатися. Безладний шум і крик супроводжують нас під час

вкладання християнам божественного Тіла та Крові Христа Спасителя». Протоєрей закликав «викорінити шкідливі звички». Одним із таких методів вважав виховання в дітей чесності. Як приклад, батьки давали своїм дітям «полтинник» на говіння: священникові за сповідь – 10 коп., купівлю свічок – 20 коп., кинути в гаманець – 10 коп., решту – віддати за «запивку». Натомість діти просили більше. Проте священникові замість грошей дехто клав загорнутий у папір гудзик. «Свічок не купували і до гаманця не кидали. За «запивку» – гріш! Усю решту витрачали на бублики та пряники, які тут же на паперті і купували». Doroslіshaючи, вони звикають до обману, вважав П. Мазанов. «Слово переконання і, якщо потрібно, заборона всіляких страв та ласощів у храмі викорінять шкідливий звичай»⁴⁸.

На думку о. Петра, однією з причин зменшення відвідування прихожанами недільних служб були базари. Як варіант, він пропонував перенести торгові дні на суботу. Пасторів закликав використовувати свій моральний вплив і авторитет перед місцевою владою для вирішення цього питання⁴⁹.

У контексті християнського виховання важливою, на думку П. Мазанова, була поява статті священника Івана Галабуцького про «страшний недуг в простому народі»⁵⁰. Аморальні взаємини між чоловіком та дружиною, розпуста та розбещеність ставали причиною «гибелі» цілих родин і поширення цієї «любострасної венеричної хвороби». Отець Петро переконаний, що для вирішення проблеми потрібно призначити хоча б одного лікаря на кілька сіл. Він не погоджувався з пропозицією І. Галабуцького про недопущення «прокажених до шлюбу». Свою позицію П. Мазанов пояснив тим, що священник візуально не може визначити стан здоров'я людини. Натомість пропонував ухвалити рішення про надання священнику особами всіх станів обох статей не лише актів, необхідних для огляду, а й відповідних медичних свідчень. У медичних довідках протоєрей рекомендував вказувати інформацію і про інші захворювання. Тоді «не буде подружжів, від яких би народжувалися нещасні діти – жертви сластолюбства та розпусти. не буде тих нечестивих відносин, причиною яких є хвороба одного з них»⁵¹.

П. Мазанова турбували питання правовідносин та законності в єпархії. Зокрема, він офіційно опублікував свою позицію щодо зловживань слідчих під час проваджень. На його думку, у юридичній

³⁹ О выписке для церквей епархии брошюры протоиерея П. Мазанова: «Священное Коронование и Миропомазание на царство православных Русских царей ПЕВ. 1894. № 10. С. 453.

⁴⁰ Слова, речи, беседы и поучения ПЕВ. 1895. № 3. С. 15.

⁴¹ Устройство церковных и братских библиотек ПЕВ. 1902. № 35–36. С. 999–1000.

⁴² Село Власовка. ПЕВ. 1896. № 34. С. 1005.

⁴³ Мазанов П. Поучение перед исповедью. ПЕВ. 1913. № 20. С. 18–19.

⁴⁴ Мазанов П. Поучение в день освящения иконы... ПЕВ. 1913. № 27. С. 55.

⁴⁵ Мазанов П. Слово в день перенесения... ПЕВ. 1913. № 28. С. 60.

⁴⁶ Радуга ПЕВ. 1864. № 22. С. 423–441.

⁴⁷ Мазанов П. Несколько слов по поводу статьи о радуге... ПЕВ. 1865. № 2. С. 63–65.

⁴⁸ Мазанов П. Вредный обычай. ПЕВ. 1865. № 7. С. 234–236.

⁴⁹ Мазанов П. Базары в воскресные дни. ПЕВ. 1865. № 8. С. 287–288.

⁵⁰ Два слова о страшном недуге в простом народе (из заметок сельского священника). ПЕВ. 1867. № 3. С. 114–122.

⁵¹ Мазанов П. Заметка на статью: «Два слова о страшном недуге в простом народе. ПЕВ. 1867. № 5. С. 191–194.

практиці потрібно керуватися виключно законом, а не довільними підставами⁵².

У зверненнях до вихованок Полтавської Маріїнської жіночої гімназії П. Мазанов порушував важливі питання громадянського та трудового виховання, моральних ідеалів, любові до ближнього та Батьківщини, служіння Богу, розвитку патріотизму, культури тощо. Так, перед початком нового навчального 1872 року він зауважив, що без Христа Спасителя нічого не відбувається. Дівчатам варто регулярно молитися і «працювати щиро, постійно і чесно... адже ніщо і нікому не дається легко без праці». Протоєрей був переконаний, що важливо працювати з терпінням та любов'ю, з повною серйозністю і повагою до освіти. «Знайте, – зауважував він, – наука не іграшка, не перетворюйте її на гру. Це серйозна справа, тому не робіть із вашої освіти лише насолоду для почуттів, фантазії та світських звичаїв, шукайте насолоду для розуму та серця»⁵³. П. Мазанов закликав учениць враховувати поради старших, сумлінно вчити всі предмети й поважати всіх вчителів. Такі судження учениць, як «історія та фізика мені подобається, а географія чи математика ні», на переконання священника, позбавлені будь-якого розуміння зв'язку і співвідношення між науковими предметами. Подібний підхід та «нерозумне свавілля» призводять до відсутності класної дисципліни, пропуску уроків і великих проблем у справі освіти. Те ж саме стосується і ставлення вихованок до вчителів. Оціночні судження щодо строгості чи методичних переваг одного лектора над іншим породжують хибні уявлення та суб'єктивність до вчителів. Лише повна довіра, повага, підпорядкування та підкорення є, за переконаннями П. Мазанова, запорукою якості освіти⁵⁴.

Характерною рисою промов П. Мазанова до вихованок був теоцентризм. Бог для нього був основою та центром усіх цінностей^{55, 56, 57, 58, 59}.

⁵² Мазанов П. Несколько слов по поводу заметки: «Что иногда допускается при производстве следствий». *ПЕВ*. 1867. № 21. С. 374–375.

⁵³ Мазанов П. Речь к воспитанницам Полтавской Мариинской женской гимназии, пред началом учения. *ПЕВ*. 1872. № 18. С. 663–666.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Мазанов П. Речь к воспитанницам Полтавской Мариинской женской гимназии по окончании 1876/7-го учебного года. *ПЕВ*. 1877. № 11. С. 432–436.

⁵⁶ Мазанов П. Речь в день выпуска воспитанниц Полтавского Института благородных девиц 12 июня 1883 года. *ПЕВ*. 1883. № 12. С. 605–609.

⁵⁷ Мазанов П. Поучение в день выпуска воспитанниц Полтавского Института благородных девиц 22 мая 1885 года. *ПЕВ*. 1885. № 12. С. 620–623.

⁵⁸ Мазанов П. Поучение пред началом учения, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 18 августа 1885 года. *ПЕВ*. 1885. № 17–18. С. 954–960.

⁵⁹ Мазанов П. Поучение к окончившим курс учения воспитанницам Полтавского Института благородных девиц, 3 июня 1890 г. *ПЕВ*. 1890. № 12. С. 463–467.

«Життя кожного з нас, в тому числі і ваше, повинно бути завжди християнською проповіддю. Зберігайте ж твердо у вашому серці віру в Сина Божого та Його святе Євангелія». Священник закликав любити і земних батьків, поважати їх та слухати. «Знайте, що сльоза батька та матері, розлита через образу дітьми, карається правосуддям Божим. Любіть ваших братів і сестер, проявляйте взаємну турботливість. Любіть свою батьківщину і всіма силами дбайте про її добробут. Кого з вас Господь благословить подружнім життям, дорожіть ім'ям подружжя і матері християнки, зберігайте взаємну подружню любов та пошану, вірність та відданість»⁶⁰. У своїх зверненнях священник закликав студенток шанувати свою Альма-матер та батьків, які оплачували їхнє навчання⁶¹. Вчив уникати людей, які «холодні серцем» і насміхаються з осіб із релігійним світоглядом: «Блюдіте, како опасно ходите, не якоже немудри, но якоже премудри, искупующе время, яко днів лукави суть»⁶².

Священник із великою повагою та любов'ю повчав своїх студенток, відповідально ставився до виконання своїх професійних педагогічних обов'язків. Зокрема, перед початком вивчення курсу «Закон Божий» у полтавському інституту шляхетних дівчат (1879 рік) П. Мазанов зауважив: «З твердою надією на допомогу Всевишнього, з сердечним бажанням благотворно послужити справі вашої релігійно-моральної освіти та виховання, я з цієї хвилини вступаю у відправлення мого пастирського і законовчительського обов'язку»⁶³.

В одному з прощальних звернень до студенток він сказав: «Дорогі подорожні! Ось і настала остання мить вашого перебування в рідному інституті. Тут розквітало ваше духовне життя, кріпло і вдосконалювалось, ставало самостійним на радість батькам... для гідного служіння своїй сім'ї, суспільству, православної Церкві та вітчизні... Це час розлуки з подругами, з якими Ви зжились серцями... Нехай відобразиться у Вас... образ Лиця Божого, в ньому прямий шлях до земного та небесного щастя... А сьогодні, у цьому святому храмі прозвучить остання молитва за Вас та Ваше щастя і благоденство,

⁶⁰ Мазанов П. Речь к воспитанницам Полтавской Мариинской женской гимназии, при выпуске их из заведения. *ПЕВ*. 1873. № 12. С. 318–323.

⁶¹ Мазанов П. Речь к воспитанницам Полтавской Мариинской женской гимназии, при выпуске их из заведения 15 июня 1874 г. *ПЕВ*. 1874. № 14. С. 524–525.

⁶² Мазанов П. Поучение в день выпуска воспитанниц Полтавского Института благородных девиц 22 мая 1885 года. *ПЕВ*. 1885. № 12. С. 622.

⁶³ Мазанов П. Речь прощальная с прихожанами Полтавской Преображенской церкви 14 января 1879 г. *ПЕВ*. 1879. № 7. С. 333–336.

з молитовним побажанням яких ми і розлучаємося з вами...»^{64, 65}.

До групи вітальних промов П. Мазанова відносимо публікації, присвячені релігійній тематиці. Серед порушених автором питань виділяємо проблему зниження релігійності населення, названого ним «вільнодумством». Джерелом вільнодумства, на думку священника, був брак ґрунтовних знань щодо істинної віри, свідоме неухважність голосу істини й безмежна довіра силам свого розуму. Основною причиною злісного вільнодумства було порочне та розпусне життя. Протоєрей вважав, що виразом такого вільнодумства в тогочасному суспільстві було зневір'я. Воно виникло внаслідок надмірної свободи думки, проникло в школи й отруїло розум та серця юних поколінь. П. Мазанов закликав батьків виховувати дітей у страху покарання Господнього, слідкувати за їхнім розвитком, помічати всі найменші відхилення від чистоти Віри та істинного благочестя, усувати причини вільнодумства. «Пам'ятайте! – говорив він. – Віра є одним із найсильніших рушіїв розумового, морального та суспільного розвитку. У ній початок могутності, величі зовнішнього та внутрішнього благоденства царств та народів. На Вірі ґрунтується особисте щастя кожної людини»⁶⁶.

Провідною темою публікацій священника була проблема Великодня та посту^{67, 68, 69, 70, 71}. У них П. Мазанов змальовував євангельські оповіді та історії. Зокрема, про зцілення Христом Спасителем розслабленого. Цей сюжет було обрано ним з метою «переконання, втіхи і підбадьорення» віруючих у неминучості спасіння кожного, хто вірить у Бога, звертається до нього молитвою і покаєнням⁷². Описуючи страждання Христа напередодні вознесіння, священник просить християн уважно

прислухатися до своїх бажань. Наприклад, особам, які захотіли стати «вищими за інших, зайняти так зване видне місце в суспільстві або на службі», о. Петро радить подумати про труднощі, які їм доведеться пройти. Далі він пропонує випробувати власні сили та запитати себе про корисність таких бажань⁷³. Біблійний сюжет в'їзду Ісуса до Єрусалима на ослі було використано П. Мазановим як ілюстрацію низки сучасних проблем в суспільстві. Йому було боляче усвідомлювати всю мінливість людського ставлення до Спасителя. «Як часто люди одночасно прославляють та засуджують Христа та християнство... Вони схиляють коліна перед вівтарем Христовим, а потім заради дріб'язкових пристойностей, в ім'я хибного просвітництва, сміються над вчинками та звичаями християнського життя...»⁷⁴. Завершують цей цикл публікацій П. Мазанова промови щодо тижня Митаря і Фарисея, Закхії, Торжества Православ'я, Сиропусного тижня тощо^{75, 76, 77, 78, 79}.

Серед релігійних повчань П. Мазанова є низка публікацій, присвячена Дванадцятим великим святам, великомученикам і святым. Так, у Слові в день Преображення Господнього священник зазначив, що наразі багато людей залишають свій прямий шлях, Небесного Вчителя і Його Святе Євангеліє. Він був занепокоєний тим, що суспільство відвернулося від гори блаженства, блукає в пустелі помилок і пристрастей. Отець Петро не розумів загальноприйнятої фрази: «Ми насолоджуємося, ми живемо!» Саме тому він зауважував: «Ви голодні чи холодні, ви жалюгідні та хворі. Гріхозна імла закрила від вас небесний світ. Ваш вожатий – це гріх. Бійтеся його, він ворог, а не друг»⁸⁰. Щоб не померти від помилок розуму та порочності серця, протоєрей рекомендував глибоко вірити в Бога і Його Одкровення⁸¹.

⁶⁴ Мазанов П. Поучение в день вознесения Господня, к окончившим курс учения воспитанникам Полтавского института благородных девиц, 30 мая 1891 года. *ПЕВ*. 1891. № 12. С. 533–537.

⁶⁵ Мазанов П. Поучение в день выпуска воспитанниц Полтавского института благородных девиц, 8 июня 1886 года. *ПЕВ*. 1886. № 12. С. 490–495.

⁶⁶ Мазанов П. Слово в неделю православия. *ПЕВ*. 1867. № 7. С. 246–254.

⁶⁷ Мазанов П. Вечер на кануне Великого Поста. *ПЕВ*. 1867. № 6. С. 222–226.

⁶⁸ Мазанов П. Слово в 5-ю неделю Великого Поста. *ПЕВ*. 1872. № 8. С. 287–292.

⁶⁹ Мазанов П. Слово в 4-ю неделю Великого Поста. *ПЕВ*. 1873. № 7. С. 158–164.

⁷⁰ Мазанов П. Поучение в шестую неделю Великого Поста, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 1 апреля 1884 года. *ПЕВ*. 1884. № 12. С. 640–643.

⁷¹ Мазанов П. Поучение во вторую неделю Великого Поста, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 17 марта 1891 года. *ПЕВ*. 1891. № 7. С. 33–341.

⁷² Мазанов П. Слово во вторую неделю Великого Поста. *ПЕВ*. 1880. № 12. С. 511–514.

⁷³ Мазанов П. Слово в 5-ю неделю Великого Поста. *ПЕВ*. 1872. № 8. С. 287–291.

⁷⁴ Там само. С. 291–295.

⁷⁵ Мазанов П. Слово в неделю православия, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 9 Марта 1880 года. *ПЕВ*. 1880. № 11. С. 479–482.

⁷⁶ Мазанов П. Поучение в неделю о Закхее, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 7 февраля 1888 года. *ПЕВ*. 1888. № 5. С. 210–213.

⁷⁷ Мазанов П. Поучение в неделю мытаря и фарисея, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 13 января 1886 года. *ПЕВ*. 1885. № 7. С. 349–351.

⁷⁸ Мазанов П. Поучение в неделю Православия, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 26 февраля 1889 года. *ПЕВ*. 1889. № 7. С. 201–205.

⁷⁹ Мазанов П. Поучение в неделю сыропустную, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 19 февраля 1889 года. *ПЕВ*. 1889. № 5. С. 137–141.

⁸⁰ Мазанов П. Слово в день Преображения Господня. *ПЕВ*. 1873. № 16. С. 467–472.

⁸¹ Мазанов П. Слово в день Преображения Господня. *ПЕВ*. 1877. № 20. С. 881–885.

До цієї групи промов відносимо публікації про Стрітіння Господня, Благовіщення, Покрови Пресвятої Богородиці, Усікновення голови Івана Хрестителя, Свято Трьох Святителів, святих апостолів Петра та Павла, вітальні Слова в Тиждень Святої П'ятидесятниці, праведної Єлисавети, великомучениці Катерини, святителя Петра Московського, перенесення мощей преподобномученика Макарія Канівського та Овруцького^{82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97}.

Тематика промов священника П. Мазанова була різноманітною і тематично актуальною. Так, після чергового замаху на імператора Олександра II у квітні 1879 року з'явилася відповідна публікація. У ній протоєрей пояснював врятованість

життя царя не інакше як промислом Божим⁹⁸. 16–17 квітня 1879 в Оренбурзі трапилася велика пожежа. Згоріло 949 будинків, 292 лавки, телеграфна станція, артилерійські казарми, будинок губернатора, 2 друкарні, 1 мечеть, 2 церкви, землемірне училище, жіноча гімназія, жіноча прогімназія, учительський інститут. Загибло багато людей і тварин. Міські площі та навколишні території були наповнені вантажами обивательських пожитків та сім'ями безпритульних погорільців. П. Мазанов не залишився осторонь цих подій. Він посприяв відкриттю підписки на користь постраждалих в інституті шляхетних дівчат і звернувся до прихожан Єлизаветинського храму (інститутського) такими словами: «Не відвернемося від тяжкого лиха, нехай же не відвернеться і від нас Господь. Возлюбимо наших ближніх, які несуть тяжкі випробування, не словом і розмовами, але ділом та істиною»⁹⁹.

У своєму «Слові в День Нового року» (1 січня 1902 р. – Авт.) отець Петро побажав усім жителям Полтавщини щастя. На його переконання, бажання людини бути щасливою є природним, вродженим і законним. Господь створив людину для щастя та блаженства. Проте він не погоджувався із загальноприйнятим змістом категорії «щастя». На думку протоєрея, суспільство ототожнює його з насолодою та земними благами. Воно прагне повного достатку, розкішних приміщень, витончених за смаком столів, коштовного одягу, користуватися всілякими задоволеннями та розвагами. П. Мазанов вкладав у зміст щастя багатство духовних обдарувань, науковий розвиток сил душі, прагнення до істинного, доброго і прекрасного, до освіти, «бо вчення – світ, а неучення – тьма»¹⁰⁰.

Головні й актуальні події в Полтавській єпархії знаходили свій відбиток у публікаціях священника. Зокрема, його промова щодо 25-річного служіння архієпископа Іоана на Полтавській кафедрі¹⁰¹. Саме за ініціативи єпископа було відкрито жіноче єпархіальне училище в 1868 році, збудовано низку приміщень для семінарії та чоловічого духовного училища, стали видаватися «Полтавські єпархіальні відомості» тощо.

⁸² Мазанов П. Слово в день Благовещения Пресвятой Богородицы, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 25 марта 1886 года. *ПЕВ*. 1886. № 11. С. 447–451.

⁸³ Мазанов П. Слово в день Сретения Господня, произнесенное в Елизаветинской институтской церкви 2 февраля 1881 года. *ПЕВ*. 1881. № 5. С. 201–205.

⁸⁴ Мазанов П. Слово день в трех Святителей, произнесенное в Елизаветинской институтской церкви 30 января 1883 года. *ПЕВ*. 1884. № 4. С. 163–166.

⁸⁵ Мазанов П. Слово в день святой и праведной Елисаветы, произнесенное в Елизаветинской Институтской Церкви 5 сентября 1888 года. *ПЕВ*. 1884. № 18. С. 856–860.

⁸⁶ Мазанов П. Поучение в день покровы Пресвятой Богородицы, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 1 октября 1888 года. *ПЕВ*. 1888. № 20. С. 731–734.

⁸⁷ Мазанов П. Слово в 5-ю неделю по пятидесятнице. *ПЕВ*. 1874. № 15. С. 565–569.

⁸⁸ Мазанов П. Слово в день святых апостолов Петра и Павла, произнесенное в Петропавловской церкви с. Крутого Берега, 29 июня 1880 года. *ПЕВ*. 1880. № 16. С. 713–717.

⁸⁹ Мазанов П. Слово в день святой и праведной Елисаветы, произнесенное в Институтской Елизаветинской Церкви 6 сентября 1880 года. *ПЕВ*. 1880. № 21. С. 961–966.

⁹⁰ Мазанов П. Слово в день святой и праведной Елисаветы, произнесенное в Елизаветинской институтской церкви, 5 сентября 1882 года. *ПЕВ*. 1883. № 18. С. 865–868.

⁹¹ Мазанов П. Слово в день святой великомученицы Екатерины, произнесенное в Елизаветинской институтской церкви 24 ноября 1880 года. *ПЕВ*. 1881. № 2. С. 50–54.

⁹² Мазанов П. Слово в день святой великомученицы Екатерины, произнесенное в Елизаветинской Институтской Церкви 24 ноября 1882 года. *ПЕВ*. 1883. № 7. С. 291–294.

⁹³ Мазанов П. Слово в день Святителя Петра, Митрополита Московского, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви, 21 декабря 1886 года. *ПЕВ*. 1887. № 3. С. 91–97.

⁹⁴ Мазанов П. Слово в 9-ю неделю по Пятидесятнице и день тезоименитства Ее Императорского Величества, Государыни Императрицы Марии Федоровны, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 22 июля 1890 г. *ПЕВ*. 1890. № 21. С. 679–683.

⁹⁵ Мазанов П. Слово в день Благовещения Пресвятой Богородицы и Входа Господня в Иерусалим. *ПЕВ*. 1901. № 11. С. 501–508.

⁹⁶ Мазанов П. Слово в день усекновения честныя главы св. Пророка, Предтечи и Крестителя Господня Иоана 29 августа 1901 года. *ПЕВ*. 1901. № 26. С. 1039–1044.

⁹⁷ Мазанов П. Слово в день перенесения честных мощей Св. Преподобномученика Макария, Архимандрита Овручского, Переяславского чудотворца, из Переяславского Воскресенского храма в соборный храм Михайловского монастыря. *ПЕВ*. 1901. № 31. С. 1935–1940.

⁹⁸ Мазанов П. Речь к воспитанницам Института пред молебствием по случаю избавления Государя Императора Александра Николаевича от злодейского покушения 2 апреля 1879 года. *ПЕВ*. 1879. № 8. С. 375–377.

⁹⁹ Мазанов П. Речь сказанная 9 мая в Институтской Елизаветинской церкви по случаю пожара в г. Оренбург, бывшего 16 и 17 апреля 1879 г. *ПЕВ*. 1879. № 11. С. 507–509.

¹⁰⁰ Мазанов П. Слово в день Нового года. *ПЕВ*. 1902. № 3. С. 119–124.

¹⁰¹ Мазанов П. Речь в день двадцатипятилетия епископского служения Высокопреосвященного Иоанна, произнесенная в Елизаветинской церкви Полтавского Института благородных девиц, после литургии пред молебствием, 21 декабря 1887 года. *ПЕВ*. 1888. № 1. С. 9–12.

Промова напередодні виборів міського голови та міської управи П. Мазанова була спрямована до гласних Полтави. На думку протоєрея, від їхнього голосу залежало обрання осіб, які будуть вести міське господарство та дотримуватися майнових інтересів громади. «Від розумної, енергійної та чесної діяльності... залежить добробут цілого міста. Будь-яка, завідомо допущена при виборі помилка, всякі особисті своєкорисливі розрахунки дуже гірко відгукнуться на житті цілих тисяч, і всією своєю тяжкістю ляжуть на душу виборців», – писав отець Петро¹⁰².

Серед інших знакових подій єпархії, які відображені в публікаціях П. Мазанова, виділяємо промови щодо урочистого перенесення чудотворної ікони Божої Матерії Горбанівської, святкування п'ятдесятирічного ювілею навчальної служби законничого Полтавського петровського кадетського корпусу протоєрея о. Євфимія Іларіоновича Ісаєнка тощо^{103, 104}.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, Петро Мазанов був багатогранною особистістю. Його активність охоплювала релігійну, освітню та соціальну сфери Полтавської єпархії другої половини XIX – початку XX століття. Діяльність панотця не обмежувалася лише професійними обов'язками. Вона сприяла вихованню моральних цінностей і формуванню місцевої культурної ідентичності.

Аналіз публікативної активності Петра Мазанова вказує на свідому громадянську позицію священника щодо формування релігійного світогляду

серед вихованців та прихожан. Використання та поширення релігійнознавчої літератури авторства П. Мазанова за межами Полтавської єпархії свідчать про його особливу роль і значення для збереження традиційної української православної культури.

Історико-краєзнавчі дослідження о. Петра, його богословські та навчальні праці є унікальним джерелом вивчення історії закладів освіти та місцевих храмів. Особливо цінними є розвідки про Полтавський інститут шляхетних дівчат і Спаський храм м. Полтави.

Для публікацій П. Мазанова характерним є політематизм. З одного боку, у них показані теологічні аспекти – через проповіді, повчання та звернення до прихожан та вихованців, з іншого – актуальні та визначні для Полтавської єпархії події (Новий рік, вибори міського голови, пожежі тощо).

Таким чином, отримані результати відкривають перед авторами перспективи для подальших досліджень. На нашу думку, більш глибокого аналізу потребує вивчення повчань, присвячених знаменним датам і подіям, надгробних проповідей протоєрея та некрологів. Обмежений обсяг статті не дає змоги всебічно дослідити опубліковані послання та промови П. Мазанова напередодні різноманітних релігійних свят. Додаткового розгляду потребує педагогічна діяльність священника, його роль у розвитку освіти в Полтавській єпархії. Окремим аспектом дослідження є вивчення адміністративних функцій та зобов'язань Петра Мазанова перед Полтавською духовною консисторією тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год / сост. Д. А. Иваненко, Секретарем Полтавского Губернского Статистического Комитета. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, Александровск. ул., собств. дом, 1896. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12591>.

Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1897 год / сост. Д. А. Иваненко, Секретарем Полтавского Губернского Статистического Комитета. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, Александровск. ул., собств. дом, 1897. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12592>.

Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1898 год / сост. Д. А. Иваненко, Секретарем Полтавского Губернского Статистического Комитета. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, Александровск. ул., собств. дом, 1898. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-f/12593-adres-kalendar-i-spravochnaya-knizhka-poltavskoj-gubernii-na-1898-god>.

Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год / сост. Д. А. Иваненко, Секретарем Полтавского Губернского Статистического Комитета. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, Александровск. ул., собств. дом, 1899. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12603>.

¹⁰² Мазанов П. Речь пред выбором в Полтаве городского головы и членов городской управы, 16 декабря 1882 года. *ПЕВ*. 1883. № 4. С. 149–151.

¹⁰³ Мазанов П. Слово на 1 июля, по случаю перенесения чудотворной иконы Божией Матери из с. Горбаневки в г. Полтаву, сказанное в кафедральном соборе 1866 года. *ПЕВ*. 1871. № 14. С. 529–537.

¹⁰⁴ Мазанов П. Празднование пятидесятилетнего юбилея учебной службы законоучителя Полтавского Петровского Кадетского Корпуса, Протоиерея о. Евфимия Иларионовича Исаенко, 27 сентября 1901 года. *ПЕВ*. 1901. № 34. С. 2089–2093.

Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год / сост. Д. А. Иваненко, секретарем Полтавского губ. стат. ком. Полтава : Типо-лит. Губернского правления, 1900. 611 с. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12579>.

Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год / сост. Д. А. Иваненко, секретарем Полтавского губернского статистического комитета. Полтава : Паровая типография Д. Н. Подземского, 1901. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=11711>.

Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава : Типо-литография Полтавского губернского правления, 1903. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=11712>.

Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава : Типо-литография Полтавского губернского правления, аренд. Д. Н. Подземским, 1904. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii?id=12253>.

Вредный обычай. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1865. № 7. С. 234–236.

Высочайшие награды. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1870. № 18. С. 614.

Два слова о страшном недуге в простом народе (из заметок сельского священника). *Полтавские епархиальные ведомости*. 1867. № 3. С. 114–122.

Ежов Н. М. Алексей Сергеевич Суворин (Мои воспоминания о нем, думы, соображения). URL: http://az.lib.ru/e/ezhow_n_m/text_0040.shtml.

Епархиальные известия. *КЕВ*. 1901. № 22. С. 525.

Известия и объявления. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1864. № 24. С. 401.

Колесник О. В. «Полтавські епархіальні ведомості» як історичне джерело вивчення діяльності Російської православної церкви (1863–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Черкаси, 2010. 20 с.

Мазанов П. Базары в воскресные дни. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1865. № 8. С. 287–288.

Мазанов П. Вечер на кануне Великого Поста. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1867. № 6. С. 222–226.

Мазанов П. Заметка на статью: «Два слова о страшном недуге в простом народе. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1867. № 5. С. 191–194.

Мазанов П. Несколько слов по поводу заметки: «Что иногда допускается при производстве следствий». *Полтавские епархиальные ведомости*. 1867. № 21. С. 374–375.

Мазанов П. Несколько слов по поводу статьи о радуге. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1865. № 2. С. 63–65.

Мазанов П. Поучение во вторую неделю Великого Поста, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 17 марта 1891 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1891. № 7. С. 113–336.

Мазанов П. Поучение в день вознесения Господня, к окончившим курс учения воспитанницам Полтавского института благородных девиц, 30 мая 1891 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1891. № 12. С. 533–537.

Мазанов П. Поучение в день освящения иконы. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1913. № 27. С. 55.

Мазанов П. Поучение в день покрова Пресвятой Богородицы, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 1 октября 1888 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1888. № 20. С. 731–734.

Мазанов П. Поучение в неделю мытаря и фарисея, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 13 января 1886 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1885. № 7. С. 349–351.

Мазанов П. Поучение в неделю о Закхее, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 7 февраля 1888 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1888. № 5. С. 210–213.

Мазанов П. Поучение в неделю Православия, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 26 февраля 1889 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1889. № 7. С. 201–205.

Мазанов П. Поучение в неделю сыропустную, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 19 февраля 1889 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1889. № 5. С. 137–141.

Мазанов П. Поучение в шестую неделю Великого Поста, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 1 апреля 1884 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1884. № 12. С. 640–643.

Мазанов П. Поучение к окончившим курс учения воспитанницам Полтавского Института благородных девиц, 3 июня 1890 г. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1890. № 12. С. 463–467.

Мазанов П. Поучение перед исповедью. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1913. № 20. С. 18–19.

Мазанов П. Поучение пред началом учения, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 18 августа 1885 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1885. № 11/18. С. 957–960.

Мазанов П. Празднование пятидесятилетнего юбилея учебной службы законоучителя Полтавского Петровского Кадетского Корпуса, Протоиерея о. Евфимия Иларионовича Исаенко, 27 сентября 1901 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1901. № 34. С. 2089–2093.

Мазанов П. Речь в день двадцатипятилетия епископского служения Высокопреосвященного Иоанна, произне-

сенная в Елизаветинской церкви Полтавского Института благородных девиц, после литургии пред молебствием, 21 декабря 1887 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1888. № 1. С. 9–12.

Мазанов П. Речь к воспитанницам Института пред молебствием по случаю избавления Государя Императора Александра Николаевича от злодейского покушения 2 апреля 1879 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1879. № 8. С. 375–377.

Мазанов П. Речь к воспитанницам Полтавской Мариинской женской гимназии, при выпуске их из заведения. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1873. № 12. С. 318–323.

Мазанов П. Речь к воспитанницам Полтавской Мариинской женской гимназии, при выпуске их из заведения 15 июня 1874 г. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1874. № 14. С. 524–525.

Мазанов П. Речь пред выбором в Полтаве городского головы и членов городской управы, 16 декабря 1882 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1883. № 4. С. 149–151.

Мазанов П. Речь прощальная с прихожанами Полтавской Преображенской церкви 14 января 1879 г. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1879. № 7. С. 333–336.

Мазанов П. Речь сказанная 9 мая в Институтской Елизаветинской церкви по случаю пожара в г. Оренбург, бывшего 16 и 17 апреля 1879 г. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1879. № 11. С. 507–509.

Мазанов П. Слово в 4-ю неделю Великого Поста. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1873. № 7. С. 158–164.

Мазанов П. Слово в 5-ю неделю Великого Поста. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1872. № 8. С. 287–291.

Мазанов П. Слово в 5-ю неделю по пятидесятнице. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1874. № 15. С. 565–569.

Мазанов П. Слово в 9-ю неделю по Пятидесятнице и день тезоименитства Ее Императорского Величества, Государыни Императрицы Марии Федоровны, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 22 июля 1890 г. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1890. № 21. С. 679–683.

Мазанов П. Слово в день Благовещения Пресвятой Богородицы и Входа Господня в Иерусалим. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1901. № 11. С. 501–508.

Мазанов П. Слово в день Благовещения Пресвятой Богородицы, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 25 марта 1886 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1886. № 11. С. 447–451.

Мазанов П. Слово в день Нового года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1902. № 3. С. 119–124.

Мазанов П. Слово в день перенесения честных мощей Св. Преподобномученика Макария, Архимандрита Овручского, Переяславского чудотворца, из Переяславского Воскресенского храма в соборный храм Михайловского монастыря. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1901. № 31. С. 1935–1940.

Мазанов П. Слово в день перенесения. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1913. № 28. С. 60.

Мазанов П. Слово в день Преображения Господня. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1873. № 16. С. 467–472.

Мазанов П. Слово в день Преображения Господня. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1877. № 20. С. 881–885.

Мазанов П. Слово в день Святителя Петра, Митрополита Московского, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви, 21 декабря 1886 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1887. № 3. С. 91–97.

Мазанов П. Слово в день святой великомученицы Екатерины, произнесенное в Елизаветинской институтской церкви 24 ноября 1880 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1881. № 2. С. 50–54.

Мазанов П. Слово в день святой великомученицы Екатерины, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 24 ноября 1882 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1883. № 7. С. 291–294.

Мазанов П. Слово в день святой и праведной Елизаветы, произнесенное в Институтской Елизаветинской церкви 6 сентября 1880 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1880. № 21. С. 961–966.

Мазанов П. Слово в день святой и праведной Елизаветы, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 5 сентября 1888 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1884. № 18. С. 856–860.

Мазанов П. Слово в день святой и праведной Елизаветы, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 5 сентября 1882 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1883. № 18. С. 865–868.

Мазанов П. Слово в день святых апостолов Петра и Павла, произнесенное в Петропавловской церкви с. Крутого Берега, 29 июня 1880 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1880. № 16. С. 713–717.

Мазанов П. Слово в день Сретения Господня, произнесенное в Елизаветинской институтской церкви 2 февраля 1881 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1881. № 5. С. 201–205.

Мазанов П. Слово в день усекновения честныя главы св. Пророка, Предтечи и Крестителя Господня Иоана 29 августа 1901 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1901. № 26. С. 1056–1057.

Мазанов П. Слово в неделю православия, произнесенное в Елизаветинской Институтской церкви 9 марта 1880 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1880. № 11. С. 479–482.

Мазанов П. Слово в неделю православия. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1867. № 7. С. 246–254.

- Мазанов П. Слово во вторую неделю Великого Поста. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1880. № 12. С. 511–514.
- Мазанов П. Слово день в трех Святителей, произнесенное в Елизаветинской институтской церкви 30 января 1883 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1884. № 4. С. 163–166.
- Мазанов П. И. Полтавский институт благородных девиц. 1818–1898. Полтава : Типо-лит. Л. Фришберга, 1899.
- Мазанов П. И. Спасская церковь в городе Полтаве. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1870. № 8. С. 313.
- Мазанов П. Поучение в день выпуска воспитанниц Полтавского Института благородных девиц 22 мая 1885 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1885. № 12. С. 622.
- Мазанов П. Речь в день выпуска воспитанниц Полтавского Института благородных девиц 12 июня 1883 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1883. № 12. С. 605–609.
- Мазанов П. Речь к воспитанницам Полтавской Мариинской женской гимназии, пред началом учения. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1872. № 18. С. 663–666.
- Мазанов П. Речь к воспитанницам Полтавской Мариинской женской гимназии по окончании 1876/7-го учебного года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1877. № 11. С. 432–436.
- Мазанов П. Слово на 1 июля, по случаю перенесения чудотворной иконы Божией Матери из с. Горбаневки в г. Полтаву, сказанное в кафедральном соборе 1866 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1871. № 14. С. 529–537.
- Мазанов П. Поучение в день выпуска воспитанниц Полтавского института благородных девиц, 8 июня 1886 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1886. № 12. С. 490–495.
- Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект : дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 1999. 486 с.
- О выписке для церквей епархии брошюры протоиерея П. Мазанова: «Священное Коронование и Миропомазание на царство православных Русских царей». *Полтавские епархиальные ведомости*. 1894. № 10. С. 453.
- Объявления. В Полтавском епархиальном книжном складе, в книжном магазине Богоявленского и у автора, законоучителя Полтавского института благородных девиц, протоиерея Петра Мазанова, продаются следующие книги и брошюры. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1894. № 15. С. 572–573.
- Павловский И. К истории Полтавской епархии. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1901. № 26. С. 1056.
- Павловский И. Ф. К истории Полтавской епархии. Полтава, 1916. 182 с.
- Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава : Типо-литография Полтавского губернского правления, 1911.
- Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.) : монографія / Укоопспілка, Полтав. ун-т спожив. кооп. України. Полтава, 2008. 161 с.
- Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : УЕ, 1992. 1024 с.
- Программы учебных предметов для церковно-приходских школ. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1887. № 12. С. 468.
- Радуга. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1864. № 22. С. 423–441.
- Разрядный список учеников Полтавской духовной семинарии, составленный Правлением оной, по окончании испытаний, в конце 1894–1895-го учебного года. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1895. № 14. С. 564.
- Распоряжения епархиального начальства. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1880. № 9. С. 153.
- Распоряжения епархиального начальства. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1885. № 11. С. 204–205.
- Село Власовка. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1896. № 34. С. 1005.
- Слова, речи, беседы и поучения. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1895. № 3. С. 15.
- Списки должностных лиц Полтавской губернии. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii>.
- Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. Полтава : Тигіо-Литографія ГПолтавскаго Губернскаго Правленія, 1898. 816 с.
- Список лиц духовного звания Полтавской епархии, кои, за службу по духовному ведомству, награждаются Святейшим Синодом ко дню Св. Пасхи в 1888 году. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1888. № 10. С. 287.
- Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год. Полтава : Типо-литография Губернского Правления, аренд. Д. Н. Подземским, 1906. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/deyateli-ukrainskogo-osvoboditelnogo-dvizheniya?id=12457>.
- Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2002. 23 с.
- Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Полтавских епархиальных ведомостей» за 25 лет издания их, с 1863 по 1888 год. Полтава : Типография насл. Пигуренко, 1888. 197 с.
- Устройство церковных и братских библиотек. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1902. № 35/36. С. 999–1000.

Федоренко С. А. Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в XIX столітті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту*. 2006. Вип. XX. С. 62–68.

Федоренко С. А. Освітня діяльність духовенства Полтавської єпархії (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2008. 20 с.

REFERENCES

Ivanenko, D.I. (Comp.) (1896). *Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1896*. Secretary of the Poltava Provincial Statistical Committee. Poltava: Typo-Lithography L. Frishberga, Aleksandrovsk. street, own house. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendar-poltavskoj-gubernii?id=12591>.

Ivanenko, D.I. (Comp.) (1897). *Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1897*. Secretary of the Poltava Provincial Statistical Committee. Poltava: Typo-Lithography L. Frishberga, Aleksandrovsk. street, own house. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendar-poltavskoj-gubernii?id=12592>.

Ivanenko, D.I. (Comp.) (1898). *Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1898*. Secretary of the Poltava Provincial Statistical Committee. Poltava: Typo-Lithography L. Frishberga, Aleksandrovsk. street, own house. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-f/12593-adres-kalendar-i-spravochnaya-knizhka-poltavskoj-gubernii-na-1898-god>.

Ivanenko, D. I. (Comp.) (1899). *Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1899*. Secretary of the Poltava Provincial Statistical Committee. Poltava: Typo-Lithography L. Frishberga, Aleksandrovsk. street, own house. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendar-poltavskoj-gubernii?id=12603>.

Ivanenko, D.I. (Comp.) (1900). *Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1900 hours*. Secretary of Poltava province. Stat. com. Poltava: Typo-lit. Provincial Administration. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendar-poltavskoj-gubernii?id=12579>.

Ivanenko, D.I. (Comp.) (1901). *Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1901*. Secretary of the Poltava Provincial Statistical Committee. Poltava: Steam Typography D. N. Podzemskogo. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendar-poltavskoj-gubernii?id=11711>.

Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1903 (1903). Publication of the Poltava Provincial Statistical Committee. Poltava: Typo-lithography of the Poltava Provincial Administration. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendar-poltavskoj-gubernii?id=11712>.

Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1904 (1904). Publication of the Poltava Provincial Statistical Committee. Poltava: Typo-lithography of the Poltava Provincial Board, rent. D. N. Podzemskiyi. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendar-poltavskoj-gubernii?id=12253>.

Harmful teacher (1865). *Poltava eparchial gazetteers*, 7, 234–236.

The highest awards (1870). *Poltava eparchial gazetteers*, 18, 614.

Two words about a terrible disease in the common people (from the notes of a village priest) (1867). *Poltava eparchial gazetteers*, 3, 114–122.

Ezhov, N.M. *Aleksey Sergeevich Suvorin (My memories about him, thoughts, thoughts)*. Retrieved from http://az.lib.ru/e/ezhow_n_m/text_0040.shtml.

Diocesan news (1901). *KEV*, 22, 525.

Notices and announcements (1864). *Poltava eparchial gazettes*, 24, 401.

Kolesnik, O. V. (2010). *“Poltava eparchial records” as a historical source for studying the activities of the Russian Orthodox Church (1863–1918)*. (Extended abstract of PhD diss.). Cherkasy.

Mazanov, P. (1865). Bazaars on Sundays. *Poltava eparchial gazettes*, 8, 287–288.

Mazanov, P. (1867). Dinner on the eve of Great Lent. *Poltava eparchial gazettes*, 6, 222–226.

Mazanov, P. (1867). A note on the article: “Two words about a terrible disease in the common people.” *Poltava eparchial gazettes*, 5, 191–194.

Mazanov, P. (1867). A few words about the note: “What is sometimes allowed during investigations.” *Poltava eparchial gazettes*, 21, 374–375.

Mazanov, P. (1865). A few words about the article about the rainbow. *Poltava eparchial gazettes*, 2, 63–65.

Mazanov, P. (1891). Sermon on the second week of Great Lent, delivered in the Elizabethan Institute Church on March 17, 1891. *Poltava eparchial gazettes*, 7, 113–336.

Mazanov, P. (1891). Teaching on the day of the Ascension of the Lord to the students who have completed the training course of the Poltava Institute of Noble Maidens, May 30, 1891. *Poltava eparchial gazettes*, 12, 533–537.

Mazanov, P. (1913). Teaching on the day of consecration of the icon. *Poltava eparchial gazettes*, 27, 55.

Mazanov, P. (1888). Sermon on the day of the Intercession of the Blessed Virgin Mary, delivered in the Elizabethan Institute Church on October 1, 1888. *Poltava eparchial gazettes*, 20, 731–734.

- Mazanov, P. (1885). Sermon on the week of the tax collector and the Pharisee, delivered in the Elizabethan Institute church on January 13, 1886. *Poltava eparchial gazettes*, 7, 349–351.
- Mazanov, P. (1888). Weekly lesson about Zacchaeus, delivered in the Elizabethan Institute church on February 7, 1888. *Poltava eparchial gazettes*, 5, 210–213.
- Mazanov, P. (1889). Sermon in the Week of Orthodoxy, delivered in the Elizabethan Institute Church on February 26, 1889. *Poltava eparchial gazettes*, 7, 201–205.
- Mazanov, P. (1889). Sermon on the dry week, delivered in the Elizabethan Institute church on February 19, 1889. *Poltava eparchial gazettes*, 5, 137–141.
- Mazanov, P. (1884). Sermon on the sixth week of Great Lent, delivered in the Elizabethan Institute Church on April 1, 1884. *Poltava eparchial gazettes*, 12, 640–643;
- Mazanov, P. (1890). Teaching to the students who have completed the training course of the Poltava Institute of Noble Maidens, June 3, 1890. *Poltava eparchial gazettes*, 12, 463–467.
- Mazanov, P. (1913). Teaching before confession. *Poltava eparchial gazettes*, 20, 18–19.
- Mazanov, P. (1885). The sermon before the beginning of the teaching, delivered in the Elizabethan Institute church on August 18, 1885. *Poltava eparchial gazettes*, 11/18, 957–960.
- Mazanov, P. (1901). Celebrating the fiftieth anniversary of the teaching service of the law teacher of the Poltava Petrovsky Cadet Corps, Archpriest Fr. Evfimiya Ilarionovich Isaenko, September 27, 1901. *Poltava eparchial gazettes*, 34, 2089–2093.
- Mazanov, P. (1888). Speech on the day of the twenty-fifth anniversary of the episcopal service of the Most Reverend John, delivered in the Elizabethan Church of the Poltava Institute of Noble Maidens, after the liturgy before the prayer service, December 21, 1887. *Poltava eparchial gazettes*, 1, 9–12.
- Mazanov, P. (1879). Speech to the students of the Institute before the prayer on the occasion of the deliverance of the Sovereign Emperor Alexander Nikolayevich from the villainous attempt on April 2, 1879. *Poltava eparchial gazettes*, 8, 375–377.
- Mazanov, P. (1873). Address to the students of the Poltava Mariinsky Girls' Gymnasium upon their graduation from the institution. *Poltava eparchial gazettes*, 12, 318–323.
- Mazanov, P. (1874). Speech to the students of the Poltava Mariinsky Girls' Gymnasium upon their graduation from the institution on June 15, 1874. *Poltava eparchial gazettes*, 14, 524–525.
- Mazanov, P. (1883). Speech before the election of the mayor and members of the city administration in Poltava, December 16, 1882. *Poltava eparchial gazettes*, 4, 149–151.
- Mazanov, P. (1879). Farewell speech to the parishioners of the Poltava Transfiguration Church on January 14, 1879. *Poltava eparchial gazettes*, 7, 333–336.
- Mazanov, P. (1879). The speech given on May 9 in the Elizabethan Institute Church on the occasion of the fire in Orenburg, former April 16, 17, 1879. *Poltava eparchial gazettes*, 11, 507–509.
- Mazanov, P. (1873). Word in the 4th week of Great Lent. *Poltava eparchial gazettes*, 7, 158–164.
- Mazanov, P. (1872). Word in the 5th week of Great Lent. *Poltava eparchial gazettes*, 8, 287–291.
- Mazanov, P. (1874). Word in the 5th week after Pentecost. *Poltava eparchial gazettes*, 15, 565–569.
- Mazanov, P. (1890). Speech on the 9th week after Pentecost and the day of the naming of Her Imperial Majesty, Empress Maria Feodorovna, delivered in the Elizabeth Institute Church on July 22, 1890. *Poltava eparchial gazettes*, 21, 679–683.
- Mazanov, P. (1901). Word on the day of the Annunciation of the Holy Virgin and the Entry of the Lord into Jerusalem. *Poltava eparchial gazettes*, 11, 501–508.
- Mazanov, P. (1886). Word on the day of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary, delivered in the Elizabethan Institute church on March 25, 1886. *Poltava eparchial gazettes*, 11, 447–451.
- Mazanov, P. (1902). Word on New Year's Day. *Poltava eparchial gazettes*, 3, 119–124.
- Mazanov, P. (1901). Word on the day of the transfer of the holy relics of St. Venerable Martyr Macarius, Archimandrite of Ovruchsky, Pereyaslavsky Miracle Worker, from the Pereyaslavsky Resurrection Church to the Cathedral Church of Mykhailo Monastery. *Poltava eparchial gazettes*, 31, 1935–1940.
- Mazanov, P. (1913). Word on the day of transfer. *Poltava eparchial gazettes*, 28, 60.
- Mazanov, P. (1873). Word on the day of the Lord's Transfiguration. *Poltava eparchial gazettes*, 16, 467–472.
- Mazanov, P. (1877). Word on the day of the Lord's Transfiguration. *Poltava eparchial gazettes*, 20, 881–885.
- Mazanov, P. (1887). Speech on the day of Saint Peter, Metropolitan of Moscow, delivered in the Elizabethan Institute church, December 21, 1886. *Poltava eparchial gazettes*, 3, 91–97.
- Mazanov, P. (1881). Word on the day of the holy great martyr Catherine, delivered in the Elizabeth Institute Church on November 24, 1880. *Poltava eparchial gazettes*, 2, 50–54.
- Mazanov, P. (1883). Speech on the day of the holy great martyr Catherine, delivered in the Elizabethan Institute

Church on November 24, 1882. *Poltava eparchial gazettes*, 7, 291–294.

Mazanov, P. (1880). Word on the day of the holy and righteous Elizabeth, delivered in the Elizabethan Institute Church on September 6, 1880. *Poltava eparchial gazettes*, 21, 961–966.

Mazanov, P. (1884). Word on the day of the holy and righteous Elizabeth, delivered in the Elizabeth Institute Church on September 5, 1888. *Poltava eparchial gazettes*, 18, 856–860.

Mazanov, P. (1883). The word on the day of the holy and righteous Elizabeth, delivered in the Elizabethan institute church, September 5, 1882. *Poltava eparchial gazettes*, 18, 865–868.

Mazanov, P. (1880). The word on the day of the holy apostles Peter and Paul, delivered in the Peter and Paul church of the village. Krutoy Bereh, June 29, 1880. *Poltava eparchial gazettes*, 16, 713–717.

Mazanov, P. (1881). Word on the day of the Meeting of the Lord, delivered in the Elizabethan institute church on February 2, 1881. *Poltava eparchial gazettes*, 5, 201–205.

Mazanov, P. (1901). Word on the day of the beheading of the honest heads of St. Prophet, Forerunner and Baptist of the Lord John on August 29, 1901. *Poltava eparchial gazettes*, 26, 1056–1057.

Mazanov, P. (1880). Word during the week of Orthodoxy, delivered in the Elizabethan Institute Church on March 9, 1880. *Poltava eparchial gazettes*, 11, 479–482.

Mazanov, P. (1867). Orthodox Word of the Week. *Poltava eparchial gazettes*, 7, 246–254.

Mazanov, P. (1880). Word for the second week of Great Lent. *Poltava eparchial gazettes*, 12, 511–514.

Mazanov, P. (1884). Word of the Day of the Three Saints, delivered in the Elizabethan Institute Church on January 30, 1883. *Poltava eparchial gazettes*, 4, 163–166.

Mazanov, P.I. (1899). *Poltava Institute of Noble Maidens. 1818–1898*. Poltava: Typo-lit. L. Frishberga.

Mazanov, P.I. (1870). Spasskaya Church in the city of Poltava. *Poltava eparchial gazettes*, 8, 313.

Mazanov, P. (1885). Lecture on the graduation day of the students of the Poltava Institute of Noble Maidens, May 22, 1885. *Poltava eparchial gazettes*, 12, 622.

Mazanov, P. (1883). Speech on the graduation day of the students of the Poltava Institute of Noble Maidens, June 12, 1883. *Poltava eparchial gazettes*, 12, 605–609.

Mazanov, P. (1872). Address to the students of the Poltava Maryinsk Women's Gymnasium, before the beginning of studies. *Poltava eparchial gazettes*, 18, 663–666.

Mazanov, P. (1877). Speech to the pupils of the Poltava Mariinsky Girls' Gymnasium at the end of the 1876/7 school year. *Poltava eparchial gazettes*, 11, 432–436.

Mazanov, P. (1871). Word for July 1, on the occasion of the transfer of the miraculous icon of the Mother of God from the village of Gorbanevka in Poltava, said in the cathedral in 1866. *Poltava eparchial gazettes*, 14, 529–537.

Mazanov, P. (1886). Teaching on the graduation day of the students of the Poltava Institute of Noble Maidens, June 8, 1886. *Poltava eparchial gazettes*, 12, 490–495.

Overflow, G. M. (1999). *The Orthodox Church in Ukraine 1900–1917: socio-religious aspect*. (D diss.). Institute of Philosophy named after G.I. Frying pans of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv.

Archpriest, P. (1894). About the extract for the churches of the diocese brochure. Mazanova: "Sacred Coronation and Anointing of the Kingdom of Orthodox Russian Tsars." *Poltava eparchial gazettes*, 10, 453.

Announcements. The following books and brochures are sold in the Poltava diocesan bookstore, in the Bogoyavlenskyi bookstore, and at the author, archpriest Pyotr Mazanov, the law teacher of the Poltava Institute of Noble Maidens. (1894). *Poltava eparchial gazettes*, 15, 572–573.

Pavlovsky, I. (1901). To the history of the Poltava diocese. *Poltava eparchial gazettes*, 26, 1056.

Pavlovsky, I.F. (1916). *To the history of the Poltava diocese*. Poltava.

Commemorative book of the Poltava province for 1911. Publication of the Poltava provincial statistical committee (1911). Poltava: Typo-lithography of the Poltava provincial government.

Petrenko, I.M. (2008). *Church-parish schools of Left-bank Ukraine in the system of educational policy of the government of the Russian Empire (1884–1917)*: monograph. Poltava.

Kudrytskyi, I.V. (Ed.). (1992). *Poltava region: encyclopedic guide*. Kyiv: UE.

Curriculum programs for parish schools. (1887). *Poltava eparchial gazettes*, 12, 468.

Rainbow (1864). *Poltava eparchial gazettes*, 22, 423–441.

The graded list of students of the Poltava Theological Seminary, compiled by its Board, after the end of the exams, at the end of the 1894–1895 school year (1895). *Poltava eparchial gazettes*, 14, 564.

Orders of the eparchial authorities (1880). *Poltava eparchial gazettes*, 9, 153.

Orders of the eparchial authorities (1885). *Poltava eparchial gazettes*, 11, 204–205.

The village of Vlasovka (1896). *Poltava eparchial gazettes*, 34, 1005.

Words, things, talks and lessons (1895). *Poltava eparchial gazettes*, 3, 15.

Lists of officials of Poltava province. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/spravochnye-knizhki-i-adres-kalendari-poltavskoj-gubernii>.

List of nobles entered in the noble genealogical book of the Poltava province (1898). Poltava: Tygio-Lithography of the Poltava Provincial Administration.

List of persons of clerical rank of the Poltava Diocese, who, for their service in the clerical department, are awarded by the Holy Synod on the day of St. Easter in 1888 (1888). *Poltava eparchial gazettes*, 10, 287.

Reference book for Poltava province for 1906 (1906). Poltava: Typo-lithography of the Provincial Administration, rent. D.N. Podzemskyi. Retrieved from <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/deyateli-ukrainskogo-osvoboditelnogo-dvizheniya?id=12457>.

Stepanenko, H.V. (2002). *Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (19th – early 20th centuries)*. (Extended abstract of PhD diss.). NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv.

Index of articles placed in the unofficial part of the “Poltava eparchial bulletins” for 25 years of their publication, from 1863 to 1888 (1888). Poltava: Printing house of the late Pigurenko.

Organization of church and fraternal libraries (1902). *Poltava eparchial bulletins*, 35/36, 999–1000.

Fedorenko, S.A. (2006). Charitable activities of the Orthodox clergy of the Poltava diocese in the field of public education in the 19th century. *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia State University*, XX, 62–68.

Fedorenko, S.A. (2008). *Educational activities of the clergy of the Poltava diocese (XIX – early XX century)*. (Extended abstract of PhD diss.). Cherkasy. National University named after B. Khmelnytsky. Cherkasy.